

IDENTITÁS ÉS KULTÚRA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

Szerkesztette
ÁCS PÁL
SZÉKELY JÚLIA

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST

A könyv szerkesztői munkálatait
a Pro Renovanda Cultura Hungariæ Alapítvány támogatta

A könyv kiadásához támogatásával hozzájárult

Esterházy
Privatstiftung

R RENESZÁNSZ
É V 2 0 0 8

A borító
Melchior Lorck *Konstantinápoly panorámája* című rajzsorozatából
a XI. ív részletének felhasználásával készült
(1559, Leideni Egyetem)

© A szerzők, 2012
© Ács Pál, Székely Júlia, 2012

ISBN 978-963-506-871-5

Tartalom

ELŐSZÓ	7
--------------	---

Az oszmán identitás alapformái

FODOR PÁL: Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)	13
SUDÁR BALÁZS: Az oszmánok és Magyarország mentális meghódítása	40
KOVÁCS ZSUZSA: A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben	50

Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában

ERDÉLYI GABRIELLA: Túlélési stratégiák a török idején	89
SZ. SIMON ÉVA: Sorsfordító kényszerpályák. Menekülők és behódolók az oszmán–magyar határvidéken	100
KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Váradi György omniariuma. Egy hódoltsági jegyző változatos életútja	111
KÁRMÁN GÁBOR: Harsányi Nagy Jakab változó törökképe	121
JAKÓ KLÁRA: Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban	140
SZABÓ PÉTER KÁROLY: Erdély „jogi” érvei a hódoltsági határok megőrzésére	158

Vallási viszonyok a török hódoltságban

CSEPREGI ZOLTÁN: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai	169
MOLNÁR ANTAL: Velence és a hódoltsági missziók. Marnavics Tomkó János ismeretlen javaslata a balkáni és hódoltsági katolikus egyház újjaszervezésére (1624)	182

Művészet a hódoltság korában

MIKÓ ÁRPÁD: A késő középkori székesegyházak liturgikus felszerelésének sorsa a kora újkori Magyarországon	201
KISS ERIKA: A hódoltság ötvössége a 17. században	211
GERELYES IBOLYA: A törökös-balkáni ékszer típusok elterjedése a hódoltságban	221
PÁSZTOR EMESE: Cafrang, csótár, jancsika. A magyar nyelvű források szerepe a hódoltság kori török iparművészet történetének kutatásában	235

GULYÁS BORBÁLA: A török elleni harc megjelenítése a Habsburgok udvari ünnepein a 16. században	249
ÁCS PÁL: Sárkányölő a csodakabinetben. Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében	265

Változó törökkép az irodalomban

SZILÁGYI EMŐKE RITA: Teucrisive Turci. Egy ideologikus elnevezés története a 15. századi latin nyelvű művekben	283
LOVAS BORBÁLA: Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban	299
DROSZTMÉR ÁGNES: Szilágyi Mihály fogsága és a hercegnő szerelme. Egy magyar és egy oszmán-török széphistória párhuzamai	311

A török hódoltság visszhangja a folklórban

CSORBA DÁVID: Orális török néphagyomány egy magyar krónikában	327
CSÓRSZ RUMEN ISTVÁN: A törökök sípjától a magyar töröksípig	338
KÜLLŐS IMOLA: Törökök a magyar népballadákban	359
VOIGT VILMOS: Sok évszázados ellenségünk rokon dallamai (és néhány más dolog). Van-e nyoma az oszmán-török folklórnak a magyarban?	366

Háború és nemzeti azonosságtudat

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Nemzeti identitás és a törökkel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében. Esterházy Miklós 1641. évi <i>Opiniója</i>	383
MARTÍ TIBOR: Az Esterházyak vitézi ethosza a 17. században	398
ILLIK PÉTER: Hódoltatás és summaemelés a Vas megyei török hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében	410
MÉHES PÉTER: Egy végvár mindennapjai. Élet a kiskomáromi várban Túrós Miklós vicekapitány (1642–1658) leveleinek tükrében	420

Délszláv identitás az Oszmán Birodalom határain innen és túl

VARGA SZABOLCS: A bosnyák hőseposzok hódoltságképe	433
BENE SÁNDOR: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről	446

A török hódoltság kulturális emlékezete

SIPTÁR DÁNIEL: A szerzetesség első megtelepedési hulláma a török kiűzése után	473
DEÁK ANTAL ANDRÁS: Két ismeretlen napló a török hódoltság végéről	485
TÓTH GERGELY: Bél Mátyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról	495
TÓTH ZSOMBOR: Extra Hungariam non est? Komáromi János törökországi experientája	511
R. VÁRKONYI ÁGNES: Magyar udvar Nikomédiában. Udvari kultúra és identitás az emigrációban	530
RÖVIDÍTÉSEK	562
KÉPJEGYZÉK	563

BENE SÁNDOR

Illíria, vagy amit akartok

*A karlócai békét követő viták
az egykori hódoltság déli határvidékének
politikai berendezkedéséről*

„Milyen ország ez, jóemberek?”¹ A probléma és a fogalmi háló

„Where there is no illusion there is no Illyria” – Oscar Wilde jellemezte így Shakespeare *Vízkeresztjét* egy híressé vált színikritikájában,² s bizonyára nem sejtette, milyen jól megragadta egyszersemind a kora újkori illírlista diskurzus és a modern, romantikus illírismus lényegét is. Az egykori Illíria, az oszmán hatalom fokozatos balkáni előrenyomulásával párhuzamosan, a kora újkor századaiban a nemzeti illúziók és birodalmi remények bizonytalan körvonalú hazájává válik, ahol semmi és senki sem az, aminek vagy akinek látszik, ahol a fényes múltra visszamerengő álmok és a politikai utópiák részben vagy egészen egybeesnek, s a valóság alig szálazható el a képzelet színes szöttestől. Az alábbiakban két tudós találkozásáról írok, akik a 18. század elején megpróbálták feltérképezni az álmokat, és kitapogatni azokat a határokat, amelyek között a régmúltban elenyészett (vagy talán sosem volt) virtuális pátriák a valóságban is lakható állammá válnának, az elképzelt közösségek valódi hazájává. A találkozásnak és az eszmecserének a helyzet különlegessége ad jelentőséget. A patrióta diskurzus létrejötte és valamely legitimmé vált, elfogadott formájának megszilárdulása többnyire egy közösségi alkufolyamat eredménye, amely az identitás körül forog, és a tágabban értelmezett „nyelven” (nemzeti toposzok, eredettudat, közös szimbólumok) túl létrehozza a maga intézményeit, esetleg az új elképzésekhez szabja a már létező határokat.³ A 17. századi török háborúkat lezáró karlócai békeszerződés (1699) után azonban a Habsburg állam déli határvidéke olyan érdekes laboratóriumnak tekinthető, ahol *elit* értelmiségi elképzések próbáltak megegyezésre jutni *magáról a leendő kollektív diskurzus terepéről és kereteiről*: milyenek legyenek és mekkorák, hol éljenek és milyen nyelvet beszéljenek azok a közösségek, amelyek majd (talán) létrehozzák a maguk patrióta beszédmódját. Más szóval: hogyan lehetne értelmesen kitölteni a hódoltság után hátramaradt „üres területet”?

Esettanulmányom hősei Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) gróf és Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) lesznek.⁴ A Bolognából elszármazott Marsigli katonaként és

sokoldalú tudósként valódi elhivatottsággal szolgálta I. Lipót német-római császárt. Az 1680-as évektől kezdve többször beutazta a török–magyar hadszínteret, diplomáciai küldetésben megfordult Konstantinápolyban. A török háborúkat lezáró karlócai békeszerződésben vázlatosan kijelölt országhatárok véglegesítése céljával, mint a Habsburg uralkodó teljhatalmú megbízottja (*commissarius plenipotentiarius*), 1699 és 1701 között végigjárta és felmérte a déli határvidéket Dalmáciától Erdélyig, folyamatosan tárgyalva az Oszmán Birodalom (és egy ideig a Velencei Köztársaság) megbízottjaival.⁵ Ritter Vitezović az Adria-parti Senj városában született, elzászi német bevándorlók leszármazottjaként. A költő, tudós, nyomdász, történétíró, a horvát irodalmi nyelv egységesítője, enciklopedikus műveltségű értelmiségi, a határfelmérő bizottság mellé kirendelt helyi szakértőként közel két éven keresztül segítette tanácsaival Marsigli munkáját.

Marsigli és Vitezović viszonyának új vizsgálatát az teszi szükségessé, hogy a szereplők által képviselt tendenciák, politikai intenciók leírására korábban használatos fogalmak, főként az abszolutizmus és a nacionalizmus terminusai, a maguk általánosításaival, teljességgel alkalmatlanok a szóban forgó kapcsolat elemzésére. Ezért az alábbiakban az eszmetörténet és az érzelet-történet eszközeire támaszkodva próbálok megválaszolni a filológiai tények felszínre kerülése nyomán megkerülhetetlen kérdést: mi magyarázza az „abszolutista” Marsigli és a „nacionalista” Ritter kitűnő együttműködését, belső térképeik majdnem teljes egymásra vetíthetőségét? Hipotézisem szerint az a keretfogalom, amelyben a jelenség értelmezhetőnek bizonyul, a patriotizmus fogalma – a bolognai tudós és a horvát irodalmár-politikus nézetei egyaránt a korban bontakozó modern (és modernizáló törekvéseket hordozó) – patrióta diskurzusrendben találják meg a maguk természetes helyét. Úgy gondolom, egyszersmind ez az a terminus, amelynek összefüggése az identitás kérdésével konferenciánk egyik kulcskérdése lehet. Tézisem, amit bizonyítani próbálok, a következő. A két patrióta diskurzustípust a legszorosabban az kapcsolta egymáshoz, hogy közös erővel igyekeztek elfojtani, vagy legalább fölülírni-átkódolni egy korábbi illír „patriotizmust”, amelyet ezúttal jobb híján konzervatívnak fogok nevezni. Ez az elhallgatott (elhallgatott) patrióta diskurzus egy másik fajta modernizációs elképzeléshez kötődött, amely ellentétben a csak jövő-irányultságú törekvésekkel, a már létező – rendi, egyházi, regionális – autonómiák megőrzését és új alkotmányos rendszerbe szervezését tűzte ki célul, a pátriát tehát nem technicista-racionalista, s nem is kulturális-etnikai, hanem történeti és közjogi alapon határozta meg.

A kora újkori pátria fogalmát tágan értelmezem.⁶ A klasszikus fogalomtörténeti módszer ugyanis szinte tehetetlenül áll a teljes szemantikai zűrzavarral szemben, amely sokszor egyazon szerző szövegeiben mutatkozik a szláv, szlavón, illír, horvát, dalmát stb. népelnevezések alkalmazása során. (Nem véletlen, hogy Marsigli maga is hol „labirintusnak”, hol pedig „purgatóriumnak” nevezte a désláv/illír világot, amelynek történeti és közjogi viszonyaiban tájékozódni szeretett volna.)⁷ A realitásokkal számolva (a térségen nagyobb részt két multietnikus monarchia, a Habsburg és a török osztozott) helyesebbnek tűnik a különböző terepeken megnyilvánuló lojalitások hierarchikus rendszeréről beszélni. A pátria fogalom alatt ezért nem csupán a területet, valamint az ahhoz metonimikusan tapadó közösséget értem, hanem minden

olyan valós vagy virtuális helyet és közösséget, ahol (amelyben) valaki az identitását biztosító otthonra találhat. A lojalitások széles skálájáról van szó, amelyek köthetnek valakit a *valláshoz* (felekezethez), a vernakuláris *nyelvhez* (és az általa hordozott kultúrához), a közös *eredethez* (vagy legalább a *gens/natio* közös történelméhez), az *államhoz* (mint törvények által szabályozott *comunitashoz*, esetleg speciálisan annak valamely alkotóeleméhez, mint a rendek vagy az uralkodó), és végül valamely *területhez* (a szülővárostól az aktuális államon keresztül valamely nagyobb, például felekezeti szempont által határolt egységhez). Pátriának tekinthetők természetesen mindezek imaginárius-utópikus, jövőbe vetített változatai is – patrióta módon nemcsak létező intézményekhez vagy „nyelvekhez” lehet kötődni, hanem *in spe* létezőkhöz, majdan létrehozandókhöz is.

A lojalitás tárgya mellett azonban annak megnyilvánulási módját is figyelembe kell venni. Már maga a kifejezés („lojalitás”) is csupán egyes pátriátípusokkal kompatibilis, másokkal nem. Nevezhetnénk engedelmességnek vagy éppen hűségnek is. Végső soron egyfajta intencióról, akaratról van szó, amelynek mozgásba hozásával valaki egy adott, valós vagy virtuális *comunitashoz* csatlakozik, annak részeként határozza meg önmagát, s amelynek megnyilvánulási módjai az ösztönöstől a tudatosig, az önérdelkre koncentráló racionális viszonyulástól az áhítatos vagy kultikus viszonyulásig terjednek. Ha csak a kora újkori latin terminológiára gondolunk, annak gazdagsága is jelzi az érzelmi regiszterek változatosságát (*cupido, amor, dilectio, amicitia, fides / fidelitas, oboedientia, obligatio, caritas, pietas* etc. *erga patriam*).

Egy ilyen kétváltozós rendszer,⁸ noha ahistorikus, *a priori* konstrukció, de éppen ezért alkalmas a koordinátái között zajló diskurzusok történeti mozgásainak érzékeltetésére. Tiszta típusokat ritkán találunk: az elhatárolódás, a kizáró nyelvi műveletek mellett a patrióta diskurzusok az interferencia irányában is mozognak (hiszen a diskurzust folytató közösségek tagjai egyszerre több pátria-tudattal is rendelkezhetnek). Megpróbálhatják integrálni egymás terminológiáját, új jelentést adni egy eredetileg valamely másik diskurzusban használatos kifejezésnek, sőt, akár átkódolni egy egész konkurens patrióta nyelvet. A kutatás az utóbbi időben egyre gyakrabban foglalkozik az egyéni és csoportidentitásokat biztosító pátriatudat referenciájának vizsgálatával (mely közösség mikor mit tekintett hazának?) – közben azonban kevesebb figyelem jut az affektusok történetének (hogyan kötődött valaki a pátriához?). Ebben a tekintetben a kora újkor egyik legismertebb és Európa szerte felekezeti különbségekre való tekintet nélkül recipiált szövege, Justus Lipsius *De Constantiá*ja, nem csupán mélyen végiggondolt és terminológiailag is alaposan kidolgozott elmélettel szolgált,⁹ hanem mintegy indikátorként jelezte is az érzelmi viszonyulás tudatosodását. A dialógus éppen a pátriafogalom szakralizálásából adódó dilemmát dramatizálja: a vitázó felek közül Lipsius a hazához való kötődés „szívbe írott” jellegét, természettörvény voltát hangsúlyozza, s a patrióta érzelmek sérelmét szélsőséges esetben a haza elhagyásával kompenzálná, míg Langius érvei lebontják a pátriához kapcsolódó metaforákat, pontosabban tudatosítják azok metafora- vagy hasonlatjellegét: a haza nem szül, nem nevel, nem táplál, következésképpen a hozzá való viszony (a hazaszeretet) nem definiálható a szülőknek vagy az Istennek kijáró *pietas* kategóriájával, legföljebb a *caritasszal* vagy

az *amor*al. Ám az efféle szeretet sem a természettörvény erejével működik, hanem szokás és tanulás révén keletkezik az emberben – ezért azután, éppúgy, mint a többi érzelem (*affectus, passio*), a ráció kontrollja alatt tartandó.

A *De constantia* ismerete a kor alapműveltségéhez tartozott, s még a 17–18. század fordulóján sem minősült idejétmúltnak. Visszatérve esettanulmányom szereplőihöz, Marsigli például beosztotta a bolognai Istituto delle Scienze számára tervezett ideális könyvtár anyagába,¹⁰ Vitezović pedig a saját félreállítása és politikai bukása alkalmával írott apológiájában hivatkozik rá hangsúlyosan.¹¹ Kérdéses azonban, hogy pályájuk és politikai befolyásuk csúcán milyen mértékben követték a neosztoikus filozófus tanítását: *caritas in patriam temperanda est* (a haza iránti szeretetet mérsékelni kell). A következőkben Vitezović és Marsigli hazafogalmaira koncentrálok, ezeket viszonyítom egymáshoz és a törölni vagy átírni kívánt tradícióhoz. Együttműködésük konkrétumaira a következőkben nem is térek ki, hiszen ennek dokumentumait korábban hosszú tanulmányban dolgoztam fel.¹² Inkább a két kiemelkedő tudós belső térképeire koncentrálok: azokra a racionális meggyőződésekre, illetve véleményekre, hiedelmekre és előfeltételezésekre, amelyek pátriafogalmaikat alakították, s így közvetve jelentősen befolyásolták a terület valós térképeinek alakulását is.

A Balkán orvosa – Luigi Ferdinando Marsigli hazái, Bécs és Bologna között

Marsigli gondolkodásának alapja egy korára jellemző tudományos hiedelem volt. Eszerint nemcsak egy adott közösség (például egy nemzet) jelleme befolyásolja az általa kialakított alkotmányos rendet, alakítja a politikai intézményrendszert, amelynek keretei között él – hanem mindez fordítva is igaz: egy közösség identitása és habitusa hatékonyan formálható ugyanezen politikai intézményrendszer racionális átalakításával. A legkézenfekvőbb példa e logika szemléltetésére a Marsigli Bécsbe küldött jelentései között olvasható összefoglaló írás Horvátországról (*Relazione di tutta la Croazia*),¹³ amely az ország modernizálásának lehetőségeit vázolja, és amelyről erősen valószínűsíthető, hogy a császári megbízott és helyi szakértője szoros együttműködésében készült. „Horvátországban mindeztidáig sem a király nem ismeri saját országát, sem az ország a saját királyát” – kezdi Marsigli,¹⁴ és a reform céljának azt tekinti, hogy az országot „visszahelyezze valódi rendjébe” (*rimetterlo nel suo vero ordine*), amely ez esetben megegyezik a „régivel” (*antico ordine*).¹⁵ A kulcsszó tehát a Rend, amely képes úrrá lenni a barbárságot szülő rendetlenségen. A terület és a lakosság természetét és tulajdonságait szisztematikusan ismertető írás korántsem hízeleg a horvát önérzetnek. A horvátok katonai erényeit leszólja („hajlamot mutatnak a fegyverforgatásra, de inkább a rablásban és a portyázásban jeleskednek”), lusták és kényelemszeretők, kiváltságaikat féltékenyen őrzik, s ez igen nehezen kormányozhatóvá teszi az országot („arra a kis haszonra figyelnek, amelyet a határvidék katonai tisztségeiből, az egyházi hivatalokból s még inkább jogászokból húzhatnak, mivel ez utóbbi mindig jövedelmező az olyan nemzetek között, amelyek szabadságukkal és kiváltságaikkal kérkednek, hogy kielégíthessék nyugtalanságra hajló természetüket”).¹⁶

Mindazonáltal komoly különbség mutatkozik az ország belső vidékeinek lakói egyik oldalról, illetve a határőrizettel foglalkozó, török területről bevándorolt vlahok és a tengerpartot lakó horvátok között a másik oldalról. Az utóbbi két populáció leírása a gyermeki vonásokat hangsúlyozza (bosszúálló, büszké, nem is igen tudják, mit jelent az engedelmesség, közvetlen érdekeik vezérlik őket) – ám éppen ezért könnyebben megszelídíthetők. A szükséges kereskedelmi és katonai reformok bevezetése után „valószínű, hogy rákapnak a kereskedésre, felhagynak a rablással, és javaik gyarapodása révén [a királyi felség] hűséges alattvalóivá válnak”.¹⁷ A reláció javaslatai éppen erre irányulnak: az alattvalók boldogsága és az állam gazdagsága szorosan összefüggnek. Marsigli szerint mindennek alapfeltétele a törvénykezés és a közigazgatás egységessé tétele – ha ezekben sikerrel jár, az uralkodó „egyre inkább Horvátország királyának tekintheti magát, és alattvalói is ilyenként tisztelik majd”.¹⁸ Vitezović feltételezhető hatásáról árulkodik, ahogyan Marsigli a Habsburg-állam déli határa védelmében mindvégig kitüntetett szerepet szánt annak a Lika-Krbava megyének, ahol Vitezović alispáni (*podžupan*) címet viselt. (Formális, nem a horvát rendek választása révén elnyert titulusról van szó, hiszen a terület maga közvetlen Habsburg katonai igazgatás alá tartozott.)¹⁹ A személyes érdekeltsegen túl itt egy olyan modell körvonalai sejlenek fel, melyben a rendi államokat a szomszédságukban létesített katonai határőrvidekek segítségével lehetne szoros ellenőrzés alatt tartani: kelet felől Lika-Krbavához hasonló státusban Erdély védené a birodalmat. (Erdély leválasztása a Magyar Királyságról egyéb előnnyel is jár: „a hegyek láncai közé szorítja az erdélyiek gögjét, kapzsiságát és nyugtalan természetét”).²⁰ Hagyjuk egyelőre függőben annak eldöntését, mennyiben érthetett egyet Vitezović ezzel az egész elképzeléssel vagy akár a Horvátország-jelentés végső formulázásával.

A Marsiglit illető tanulságokat keresve kitaposott ösvényen járunk. A szakirodalom régen megállapította, hogy a magyarországi (s vele a horvátországi, szerbiai, erdélyi) katonai és közigazgatás reformok tekintetében Marsigli tevékenysége szorosan kapcsolódik mind a bécsi merkantilista reformokat szorgalmazó köreihez, mind pedig a rendi ellenállás letörésében drasztikus módszereket ajánló katonai párt vezetőihez. Tulajdonképpen a két irányzat közötti mediátornak tekinthető – legalábbis nem véletlen, hogy éppen az ő személye jelentette a kompromisszumot, mind a karlócai béketárgyalásokon, mind a határok véglegesítésére felállított delegáció élén.²¹ Az ország katonai védelméhez szükséges intézkedésterveket Raimondo Montecuccoli és Antonio Carafa korábbi memorandumait aktualizálva fogalmazta meg. A határok stabilizálása és átjárhatóságuk biztosítása, a lakosság pacifikálása és a földműveléshez szükséges munkaerő biztosítása áttelepítésekkel és bevándoroltatással, az ország távoli területei és központja közötti információáramlás gyorsítása és hatékonyabbá tétele, a kincstár bevételeinek növelése – a Marsigli által minduntalan hangsúlyozott kívánalmak évtizedek óta visszatérő programpontok voltak a bécsi reformkörökben. Céljuk a Habsburg állam bekapcsolása volt a nemzetközi kereskedelembe, egyenrangúvá tétele a modernizálódó európai nagyhatalmakkal. Elméleti hátterük ugyancsak azonosítható.²² Raffaella Gherardi kutatásai régen feltárták Marsigli politikai műveltségének erős kötődését a Hermann Conring és iskolája által képviselt *Polizeywissenschaft*hoz,

az egyes országok demográfiai, természetföldrajzi, katonai, gazdasági és nemzetkarakterológiai sajátosságait tudományos eszközökkel feldolgozni kívánó „notitia rerum-publicarum” eszményéhez. Az is közismert, hogy ez az új, tudományos, a Rend kulcsfogalma köré kiépülő politikafelfogás, az „új” természetjogi gondolkodás mellett,²³ milyen jelentős mértékben adósa a gazdaságirányításnak kulcsszerepet szánó korabeli „kamaralista” elképzeléseknek.²⁴

Am Marsigli esetében meggyőződéseim szerint nem csupán az a releváns és kutatásra érdemes, amiben megfelelt a kor és a környezet által determinált gondolkodási és viselkedési normáknak, hanem az is, amiben eltért azoktól. Ilyen pedig mindenekelőtt az uralkodó iránti áhítatos viszonyulásban szublimálódó birodalmi patriotizmusa. Marsigli nem pusztán a Rend elvont eszményét szerette, hanem úgy tűnik, annak igazságszolgálatát képviselőjét, Lipót császárt is.²⁵ Rajongó hűségét nem magyarázza egzisztenciális kényszer: nagynevű, befolyásos arisztokrata családból származott, s eltérően sok Bécsben szerencsét próbáló katona vagy vándorértelmiségi honfitársától, biztos anyagi háttérrel rendelkezett a Magyarországon töltött évtizedek alatt. Nyoma sincs nála annak az olykor cinizmusba torkolló pragmatikus pátriafelfogásnak, amit Samuel Pufendorf így fogalmazott meg: „Azt az államot értékelem, ahol [...] jól megy a sorom; ott vagyok boldog, ahol érdekeim érvényesülhetnek”.²⁶ A kesernyés *bon mot* háttérében komoly elmélet áll: egy 1663-ban írott és a következő évtizedekben többször kiadott értekezésében (*De obligatione erga patriam*) Pufendorf arra tesz kísérletet, hogy a pátria és a patrióták közötti reflektálatlan érzelmi relációt átvezesse a *civitas* és a *civis* közötti, a lojalitásból fakadó előnyöket mérlegelő, tudatosan reflektált viszonyba. Így persze az egyén szabadságfoka is növekszik: senki sem köthető örökre szülőhazájához, joggal választhat magának újat, ha akar. Marsigli azonban, annak ellenére, hogy sokakhoz hasonlóan ő is napi tapasztalatként élte meg a választott haza iránti lojalitás buktatóit, a Habsburg hadseregben és adminisztrációban mindennapos etnikai alapú gyanakvást és kirekesztést, mégsem hivatkozik sehol Pufendorf széles körben ismert írására, vagy annak a közműveltséghez tartozó antik forrásaira, Cicero vagy Seneca szövegeire.²⁷ Sem akkor, amikor bécsi megpróbáltatásaira találhatna bennük igazolást és vigaszt (a bevándorlót be nem fogadó barbár közeget kritizálva), sem pedig akkor, amikor el kell hagynia a Habsburg fővárost (ez esetben a mozgás és lojalitásválasztás szabadságát dicsérhetné).²⁸

A Lipót szolgálatából való kényszerű távozás után Marsigli formálisan mindent megtett, ami a kor fogalmai és gyakorlata szerint elvárható volt attól, aki lojalitást váltott. Nyilvános jogi aktus keretében, okiratban rögzítette kötelezettségei megszűnését a Habsburg állam irányában, s talán egyetlen művébe sem fektetett több időt és energiát, mint annak az apológiának a megfogalmazásába és több nyelven való kiadásába, amelyben tisztázni kívánta magát az igazságtalan vádak alól.²⁹ 1706-ban felajánlotta szolgálatait XIV. Lajosnak, s hajszal hija volt, hogy nem érkezett új minőségben, a Bécs ellen fellázadt Rákóczi Ferenc francia összekötőjeként Magyarországra.³⁰ 1708-ban pedig, amikor Ince pápa szólítja a haza szolgálatára (Marsigli a pápai állam alattvalója volt!), nem habozott a Habsburg seregek elleni védelem vezetését elvállalni. A pápának írott összefoglaló memorandumában (1709) realista módon ecseteli a császár-

ri seregek beszállásolási gyakorlatát (s közvetve a kíméletlen Habsburg imperializmus egészét), amely „romlásba döntötte és kétségbeesésbe taszította Magyarországot”, s most Itáliát fenyegeti.³¹ Ennek ellenére, a *Danubius* csaknem két évtizeddel később íródott előszava még mindig a megcsalt, de elárulójához hűségesen ragaszkodó szerelmes panaszát visszhangozza: „Ó, szerencsétlen mű, mely elvesztette oltalmazóját, támogatóját! Művemnek más oltalmazót, más támogatót keresni bizony méltatlannak tűnik, hiszen egyedül a császárnak köszönhető, egyedül őt illeti. Senkinek se legyen ezért ajánlva, és senki pártfogására se támaszkodjon.”³²

Mindebben egy érzelmileg erősen motivált, kvázi-vallásos viszonyulást látok a metonimikusan az ideális pátriával azonosított uralkodó iránt. Az azonosítás nem párhuzam nélküli a korban,³³ az áhítatos szeretet már jóval ritkább. Az ilyen típusú személyes kötődés tulajdonképpen a rendszer zavarának tekinthető. Marsigli nyilván érezte is ezt, hiszen mindent megtett ellene. Patrióta lojalitásának *differentia specificája* éppen abban a módban ragadható meg, *ahogyan* érzelmeit leplezni, illetve elfojtani igyekezett. Tudatos törekvésről van szó, korántsem *ad hoc* reakciókról. A disszimulatív viselkedés mechanizmusát, az érzelmi működés cselekményesítésének mintáját keresve nehéz nem észrevenni: a bolognai gróf viselkedése egyfajta archaikus, „lovagi” modellt követ. Az uralkodónak tett szolgálatait szívesen hajtja végre szürke eminenciásként, olykor inkognitóban. Diplomáciai megbízatásai titkosak, sokszor a szó szoros értelmében kémfeladatokat lát el. Küldetesei végén felfedi kilétét – de jutalmat nem vár, csak az uralkodó elismerése és hálája számít neki. Amennyiben pedig csalódás éri – mint például a nyilvános megaláztatás Breisach várának elvesztése után – elvonul, visszahúzódik, érzelmeit visszafojtja, a magányos kutatással azonosított laikus remete-ségben találja meg azt a rendet és tisztaságot, amelyet a való életben hiába keresett. Közben persze gondja van rá, hogy jelzéseket adjon fájdalmaról – ugyanúgy, ahogyan lázas katonai és diplomáciai aktivitása idején is többször jelezte a másik életforma ideális rendje iránti vonzalmát. (Közismert anekdoták: Belgrád 1688-as ostroma alatt egy különleges pillangót rajzol, a körülrárt Breisachból kimerészkedve pedig gombaritkaságokat gyűjt.)³⁴

Ez az elfojtó, ritkán feltárulkozó, folytonosan inkognitóra törekvő lelki mechanizmus alighanem személyisége egyik legalapvetőbb jellegzetessége. Ha valaki figyelmesen olvassa Marsigli önéletrajzát, abban is fölfigyelhet a szerencsétlenül végződött szerelmi történetek motívumára.³⁵ Ugyanez az érzelmi mechanizmus működik Marsigliben szűkebb hazájával kapcsolatban is. Röviddel azután, hogy a nagy előd, Montecuccoli példáját követve császári szolgálatba lépett, török fogságba esik Magyarországon. Amikor 1684-ben velencei jóakarói kiváltják a rabságból, alig várja, hogy hazaérjen, ujjongó lélekkel siet pátriájába megpihenni. Ám szülővárosában arról értesül, hogy egy ismeretlen bérgyilkos már fel is vette a tiszteletdíj egy részét azért, hogy őt mielőbb megölje. Az indokra és a felbujtó személyére sosem derült fény, de „az eset – mint Marsigli írja –, amelyből megismerhettem nemzetem határtalan gonoszságát, annyira meggyűlöltette velem hazámat, hogy nem törődve szüleim és barátaim szeretetteljes figyelmeztetéseivel, akik eltanácsoltak volna attól, hogy ismét a háború vihariba keveredjem, Innsbruck felé vettem az irányt...”³⁶

Kis híján két évtized telik el, mire viszontlátja Bolognát. Vándorlásai során felhalmozott gyűjteményeit, az értékes kéziratokat, szobrokat, ásványokat részletekben mind hazaküldi, s mire a császári kegyből végleg kiesve maga is visszatér, hazagyűlölete is megenyhült. Saját vallomása szerint már régebben megfogalmazott benne egy oktatással is foglalkozó, a modern matematika és a természettudományok eredményeit terjesztő tudományos intézet alapításának terve. Eredetileg magát az ősi (már akkor is hatszáz éves) bolognai egyetemet kívánta volna „jó rendbe” hozni, átszervezni és modern európai intézménnyé tenni, s mikor ez lehetetlen vállalkozásnak bizonyult, belenyugodott egy, a Studio mellett felállítandó kisebb intézmény ötletébe.³⁷ A pápával folytatott hosszú tárgyalás után sikerült anyagi támogatást biztosítani ideája valóra váltásához,³⁸ a bolognai szenátus pedig az intézet rendelkezésére bocsátott egy megfelelő méretű palotát. Hosszú – és ezúttal jórészt sikeres – patrióta tudományszervezői munka után azonban az események ismerős fordulatot vesznek. Miután nem kapta meg azt az elismerést és hálát honfitársaitól, ami véleménye szerint áldozatos munkájáért kijárt volna neki, Marsigli radikális lépésre szánja el magát: harmadszor is, és ezúttal végleg elhagyja Bolognát, s hátralevő életét Provence-ban kívánja tölteni.³⁹ Mint a hazájához szóló búcsúlevelében írja az Istituto ideájáról: „Azt gondoltam, hogy elképzelésem megvalósítása és működtetése támogatásra számíthat Szenátusunk részéről, amellyel szerződést kötöttem, egy örökös testület felállításáról. A testületet hat szenátor alkotta volna, életük végéig irányították volna az intézményt. Céлом az volt, hogy a szenátorok – közelebről megismerve és egyre jobban megszeretve az általam alapított intézetet, mind hasznosabbá tegyék azt, úgy a Tivajatokra, mint a világ összes nemzetei számára. [...] Ám lévén hogy Benneteket szolgálva egy oly hányattatott élet gyümölcseivel, mint amilyen az enyém volt, nem tudtam általános elismerésre és helyeslésre találni: most elhagylak Benneteket, és útra kelek, hogy megjeljem ideális sírhelyemet, ahol remélem, nagyobb nyugalmat találok arra a rövid életre, amit az Isten még nekem szán, s amely jobban szolgálja örök üdvösségemet is ...”⁴⁰

Az érzelmi elem kiemelését azért tartottam fontosnak, mert a Marsigli-irodalomban erősen tartja magát az érzelemmentes, hidegfejű, tudós katona és bürokrata mítosza.⁴¹ Márpedig én úgy vélem, hogy az elfojtó mechanizmust, a bolognai *virtuoso* önmagával folytatott küzdelmét csak úgy tudjuk valódi súlyán értékelni, ha a háttérbe szorított szenvedélyek természetéről, azok erejéről is fogalmat alkotunk. Ekkor, az érzelmi mélyszerkezet ismeretében válik valójában érdekessé a Habsburg uralkodónak küldött diplomáciai jelentések felszínen megjelenő diskurzusa, amely csupán látszatra azonos a korabeli átlaggal. Marsigli ezekben a politikai, gazdasági, katonai témákat taglaló szakszövegekben erősen technicizált, a kornak megfelelő tudományos nyelvhasználatba kódolja át az uralkodó és az állam iránti áhítatos szeretetét, az állampatrióta diskurzus egészen sajátos típusát hozva létre. E diskurzustípus terminológiáját és argumentációját erőteljesen befolyásolja az említett érzelmek vallásos jellege.

Marsigli vallásosságának forrásvidéke egyelőre feltáratlan, annyi azonban biztonsággal állítható, hogy – korántsem meglepő módon – az érzelmi-akarati tényezők jelentőségét az intellektussal szemben háttérbe szorító tomista teológia vonzotta. Tamás szerint a boldogságra (amely egyenlő az Isten boldogító színelátásával, a *fruitio Dei*vel)

földi élete során a lélek az ismeretszerzés útján készül fel. Ugyanezek a terminusok – a *boldogság* (felicità), illetve az *ismeret, ismeretszerzés* (informazione, cognizione) – központi jelentőséggel bírnak Marsigli politikai nyelvhasználatában is. Az állami lét célja az alattvalók boldogságának biztosítása, amely – mint a Horvátországról szóló összefoglaló jelentésből is kiderült – végső soron annyit jelent, hogy az alattvalók megismerik és valódi mivoltában tisztelik uralkodójukat. (Marsigli a 'conoscere' mellett a vallásos implikációkkal bíró 'venerare' igét használja!)⁴² Ennek előfeltétele, hogy az uralkodónak tudományos szempontból is megalapozott információk álljanak rendelkezésére hatalma gyakorlásához, valamint hogy ez a hatalom ne szenvedjen csorbát, az általa birtokolt területen (*giurisdizione*) maradéktalanul érvényesüljön szuverenitása (*somma potestà*).⁴³ A hatalom csorbulását elsősorban a belső rendetlenség (*disordine naturale*) és a külső határok rendezetlensége okozhatja. Marsigli egész politikai és tudományos tevékenysége közismerten a „jó rend” (*buon ordine*) megvalósítására irányult, méghozzá éppen e két vonatkozásban.

A belső, politikai rendet illetően érdemes azon fogalmak használatára figyelni, amelyek a jelen szempontból relevánsak. Marsigli a nemzet (nazione) terminust sok esetben csupán általános értelemben, az állam, illetve a politikai hatalom jelölésére használja (la nazione Turca, la nazione Inglese, la nazione Italiana stb.).⁴⁴ Amint azonban teljes tudományos apparátusát is mozgásba hozza, a kifejezés pontosabb jelentést kap. A nemzeti lét a bolognai tudós szótárában egyfajta kvázi „természeti állapot”, a „politika előtti” lét formája. A „nazione Ungherese” vagy a „nazione Germanica” értelem szerűen nem egy államban helyezkednek el – ugyanakkor az egy nyelvet beszélők sem feltétlenül alkotnak egy nemzetet: a Horvátország-jelentésben a tengerparti horvátok és vlahok különböző „nemzetek”, s az egyébként magyarul beszélő erdélyieket is külön nemzetként jelöli Marsigli. A nemzetet tehát nyelvén kívül meghatározzák a múltja, a földrajzi elhelyezkedése, az aktuális kormányformája, gazdasági és vallási viszonyai. Belőlük áll össze az, amit Marsigli szövegei az adott nemzet „természetének”, „szellemének”, „szívének”, „morális alkatának” neveznek (*natura / il naturale / natura e qualità; cuore, genio, corpo morale*). A nemzetek szellemének legsúlyosabb betegsége az érzelmi hullámvás (összefoglaló terminussal: *inquietudine naturale*), szoros összefüggésben az értelmetlen szabadságvágygal (*affezione alla libertà*).⁴⁵ Ezt egyfajta orvosi beavatkozással át lehet, sőt, az ideális állapot eléréséhez át is kell alakítani.⁴⁶ A korrekció csak közvetett lehet, mindig a formális intézményrendszer rendezetlenségét, diszfunkcióit érinti. (Magyarország esetében a *Tripartitum*ban kodifikált szokásjogot vagy éppen a Királyság és Erdély belső határait,⁴⁷ Horvátországban többek között az egyházszervezetet, a túl erős kolostori intézményhálózat gyengítésével.)⁴⁸ Ha a beavatkozás sikeres, a „corpo politico” korrekciója visszahat először az alattvalók anyagi elégedettségére, majd ennek révén az adott nemzet pszichéjére, s megkezdődhet a jó rend eredményezte folyamatos boldogságtermelés, origójában, a szisztéma mozgatójának szerepében a földi Istenként tisztelt Uralkodóval. A beavatkozás – bármely reform – csakis tőle indulhat ki, a szakértő tanácsait azonban nem nélkülözheti, hiszen az bocsátja rendelkezésére a cselekvéshez szükséges információkat („natura e qualità del paese e suoi abitanti”), s tesz javaslatot a diagnózisra.⁴⁹

A határok tekintetében joggal írja Merio Scattola: „Ugyanabban a korszakban, amikor kifejlődött a homogén és egységes territórium fogalma, amelyen belül minden kormányzati intézkedés és törvényi szabályozás egyetlen politikai forrásból ered, megszületett a határookra mint a szuverenitás kiterjedésére és elválasztására vonatkozó elmélet is.”⁵⁰ Marsiglinél azonban a határok megvonásának elmélete szintén vallásos felhangokat kap. Datálatlan (de valószínűleg éppen határbiztosi küldetése idején keletkezett) geográfiai reformtervezetében írja a következőket: „Az Isten, miután egyetlen szóval megteremtette a gömb alakú világot, ő maga osztotta azt vízre és szárazföldre. A földet kontinensekre, szigetekre, és tovább: síkságokra, dombokra, hegyekre, hegységekre; a vizet forrásra, csermelyre, patakra, különböző nagyságú folyókra, tavakra, mocsarakra és tengerekre. [...] Alighogy elkezdett terjeszkedni az emberi faj, sor került a föld részeinek felosztására, a különböző kormányformák, törvények és szokások alatt élő városok kialakulására; ezeket különböző népek vették birtokukba, amely népek a nyelvek zűrzavarában, helységről helysére, vidékről vidékre kialakította a maga egyedi karakterét.”⁵¹ A *Deus terminator* határok megvonásával kezdte teremtmény munkáját, következésképpen a határalkotás, a határok pontosítása (és átjárhatóságuk biztosítása) valójában nemcsak tudományos, hanem kultikus tevékenység is. A teremtés folytatása, a világ rejtett rendjének felfedése és kiteljesítése ismét csak az uralkodó feladata. A tudós az eszközöket biztosítja hozzá, az egy-egy határterületre vonatkozó teljes földrajzi és történeti ismeretanyag feldolgozásával.

Ez a megszakítatlan ismeretszerző és szervező tevékenység természetesen sosem járhat teljes sikerrel. Az államszervezet átalakításától hiába várta Marsigli, hogy megváltoztassa a lakosság természetét, mert a reformok lényegében el sem kezdődtek, megakadtak a Habsburg bürokrácia gépezetében, és a rendi ellenálláson, amely a vártnál erősebbnek bizonyult (mind Horvátországban, mind Magyarországon).⁵² A racionálisan szervezett Istituto feladata – túl a tudományos tevékenységen – ugyanez lett volna, kezdve az átnevelést a város vezetőin. S jóllehet az intézményt sikerült létrehozni Marsiglinek, az „átnevelési kísérlet” kudarcot vallott, a realitás nem igazodott az ideákhoz. A fentiek ismeretében semmi meglepő nincs abban, hogy Marsigli, mielőtt terveit végleg elhagyta volna hazáját, nyomdáját a város domonkos szerzeteseinek adományozta, és címerét a domonkosok által Szent Tamásnak tulajdonított jelmondatra („Nihil mihi”) cserélte. Még ősi nevét is letette, s az „ideale sepolcro” kereséséhez már új néven kezdett, amely mi is lehetett volna más, mint: Aquino lovagja (Cavaliere d’Aquino).⁵³

Nem én figyelem meg először, hogy Marsigli bolognai intézetszervezői tevékenysége kicsiben ugyanazt a Rend utáni szenvedélyes vágyat tükrözi, mint ami korábban nagyobb léptékben, Lipót császár szolgálatában mozgatta cselekedeteit.⁵⁴ Csupán az ebből adódó következtetéseket szeretném árnyalni. Szó sincs arról, hogy Marsiglinek a Habsburg szolgálatban elszenvedett megaláztatásért az „igazi” haza nyújtott volna kárpótlást. Ellenkezőleg: éppen szűkebb pátriájához való viszonyának elemzése ad kulcsot bécsi karrierjének mélyebb megértéséhez. Analóg esetekről van szó: mivel az ideális pátriák legfőbb attribútumai, a rendezettség és az alattvalók racionális boldogítása, megegyeztek, az irányukban megmutatkozó, erős érzelmi töltetű lojalitások

valódi konfliktusba nem kerülhettek egymással, a *voluntas* tárgyai – némi túlzással – felcserélhetőek voltak. Sőt, egy ideig egyesíthetőeknek tűntek. Ne feledjük el, az Istituto ötlete még Marsigli bécsi évei során, karrierje csúcán született,⁵⁵ méghozzá saját későbbi vallomása szerint azért, hogy „használjak és szolgáljak vele a Hazának, s főként a Haza nemeseinek, közelebbről hogy azon területeken képezhessék magukat az ifjak, amelyek jó katonává tesznek valakit; úgy képzeltem, hogy ilyen segítséggel képesek lennének kitörni az otthoni tespedésből, és szerencsájük nyomába eredni”.⁵⁶ Más szóval: az intézmény eredeti funkciója az lett volna, hogy összekötötést, folyamatos közlekedést biztosítson a két virtuális (és ideális) pátria között. E törekvése ugyan hajótörést szenvedett, de a párhuzamosság a későbbiekben is szembeötlő. Az Istituto működését, a kísérletekre és demonstrációra épülő, kutatást és oktatást ötvöző munkát, el egészen az egyes diszciplínák határait szigorúan leképező terembeosztásig, Marsigli ugyanazzal a mániákus rendteremtő szenvedéllyel felügyelte, mint annak idején a határvidék közlekedésének, katonai védelmének, postahálózatának kiépítését. Az érzelmi mozgatórugó mindkét esetben ugyanaz volt: az elmaradottság, a provincialitás érzéséből fakadó (túl)kompenzációs vágy. Az Istituto létrehozásától az alapító azt remélte, hogy „ezt a várost, ha nem is magasabb rendűvé, de legalább egyenlővé teszi Franciaország, Anglia, Hollandia legnagyobb, modern egyetemeivel és akadémiaival, egy olyan létesítménnyel gazdagítva, amilyen azoknak nincs”.⁵⁷

Az érzelmek elfojtása, mint életrajzi példákon szemléltetni próbáltam, Marsigli személyiségének egyik alapvonása volt, ösztönös viselkedésformának tekinthetjük. Ezt azonban nem csupán a tomista skolasztika erősítette, hanem az *affectusok* racionális kontrolljának lipsiusi követelménye is. Annak, hogy Marsigli ismerte a 17. században példa nélküli módon megduzzadt *affectus*-irodalmat, Descartes vagy Leibniz tanításait, csupán halvány nyomai vannak irataiban. A politikai elmélet azon szerzőit, akik kiemelt figyelmet szenteltek az érzelmek manipulálásának vagy semlegesítésének, azok vallásellenessége vagy eretneksége miatt szigorúan elítélte (Hobbes-ot „gazembernek”, Spinozát „átkozottnak” aposztrofálja).⁵⁸ Az interkonfesszionális szellemű Lipsius viszont, aki az emberi psziché kontrollját látványosan összekapcsolta az érzelmek által irányított tömegek politikai kontrolljával (s aki a hatalomgyakorlás és az engedelmeskedés rugalmas technikáinak kidolgozójaként éppen a Marsigli által követett német politikatudomány egyik legfontosabb ihletője lett),⁵⁹ könyvtárának legtöbb művel reprezentált szerzője.⁶⁰ Azt feltételezem, hogy a bolognai polihisztor és katoná egész pályafutása során az újszoikus filozófus programját próbálta megvalósítani: egyfelől saját, erős érzelmeinek leküzdésével, másfelől a boldogítani kívánt alattvalók (vagy honfitársak) programszerű szenvedélytelenítésével. Lipsius, aki a *De constantiá*-ban az *amor patriae* isteni vagy természeti eredetét kérdőjelezte meg, s a *civis* (illetve az alattvaló) számára kínált receptet patrióta érzelmei „temperálásához”, a *Politica* című művében a hatalmat gyakorlók, a magisztrátusok szemszögéből elemezte a módszereket, amelyek segítségével a nép érzelmeit szabályozni lehet. Az itt katalogizált kollektív *affectusok* sorában a hazaszeretet: üres hely. A hiátus árulkodó: Lipsius minden törekvése arra irányul, hogy a nép érzéseit a hazáról az uralkodóra transzponálja.⁶¹ Marsigli mint bolognai patrióta vagy Habsburg-alattvaló, a *Constantia* szellemé-

ben fékezte saját indulatait – mint Lipót császár tanácsadója, a *Politica* programját próbálta megvalósítani, a „corpo politico” orvosaként.

„A hazaszeretet a legnagyobb szerelem” – Pavao Ritter Vitezović
horvát Illíriája

Ha Marsigli az állam racionális rendjét tekintette vonatkozási pontnak, amelyhez emberi psziché formálható, Pavao Ritter Vitezović éppen ellenkezőleg: a pre-civil, a szó antik értelmében patrióta tulajdonságokat⁶² vette adottnak, a nemzeti géniusz számára keresett megfelelő állami kereteket. Marsiglivel való munkakapcsolatát éppen az teszi különlegesen érdekessé, hogy e programok, bár homlokegyenest ellenkeztek egymással, meglepően hosszan voltak képesek közös úton haladni. Mielőtt azonban továbblépnék, fontos tisztázni, milyen diskurzuspozíciót foglalt el a horvát tudós, kik voltak azok, akiket képviselt, vagy milyen virtuális hátország támogatására számított.

Az újabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy Vitezović nem egyszerűen a horvát nemzeti (vagyis az adott kontextusban: horvát rendi) érdekek képviselője volt, hanem szorososan kötődött egy elitista, a horvát államot radikálisan, felülről megreformálni kívánó politikai csoporthoz. A hagyományos horvát rendi intézmények nehézkes működése, valamint a politikai kényszer (az 1670-es Habsburg-ellenes mozgalmat követő megtorlások, a rendi ellenállás vezetőinek 1671-es kivégzése) együttesen vezettek oda, hogy 1685-ben a Béccsel immár egyezkedni kívánó horvát vezetők (a bán és a zágrábi püspök vezetésével) létrehoznak egy az országgyűlésnél szűkebb, operatív testületet, az úgynevezett *Conferentia Regni*, amelynek kettős feladata van.⁶³ Egyrészt az állami adminisztráció hatékonyabbá tétele, másrészt a török elleni háború során előrenyomuló Habsburg hatalommal való egyezkedés (főként azzal a céllal, hogy a visszafoglalt területekből minél több jusson horvát báni *iurisdictio* alá, és minél kevesebb kerüljön a központi irányítású katonai határőrvidékhez). Ez a testület delegálja Vitezovićot 1686-ban Bécsbe, mint *agens aulicust*, egyfajta „lobbista” szerepkörben, ennek közvetítésével nyeri lika-krbavai alispáni titulust, a *Conferentia* javasolja kinevezését az *Einrichtungswerk* útmutatása nyomán felállítandó Magyar Kancellária titkári posztjára, és ugyancsak a *Conferentia* küldi ki Marsigli mellé helyi szakértőnek.⁶⁴ Semmi csodálkozni való nincs tehát azon, hogy a császári kiküldött minden szempontból hasznos munkatársra lelt benne, hiszen éppen az ő (valamint támogatói, Batthyány bán, Selišćević püspök) segítségével tudott fellépni a tevékenységét kísérő gyanakvással, sőt, szórványos ellenállással szemben, ami nemcsak kíséretének hiányos ellátásában nyilvánult meg, hanem a kért levéltári anyagok eltüntetésében vagy létezésük letagadásában is. Az alapvető információk beszerzése más okokból ugyancsak nehézségekbe ütközött: Marsigli körül rajzoltak a zavaros fejű fantaszta és álmodozók, akik az illír nép ősiségével és bibliai leszármazásrendekkel kínálgatták, sosemvolt országok vagy egyházmegyék élére kívánczó önjelöltek, akik hamis okiratokkal vagy zavaros történelmi okfejtésekkel próbálták bizonygatni igényeiket. Ritter Vitezović nem tartozott közéjük, sőt, éppen ellenük vetette be őt egyfajta „csodafegyverként” a császári

biztos. Támogatta is Vitezovićot, nemcsak Zágrábban, hanem Bécsben is, amennyire tőle tellett. Talán az ő szava is szerepet játszott benne, hogy a horvát tudós 1701. augusztus 15-én végre elnyerte a hõn áhított kancelláriai titkári kinevezést, és megbízást kapott az uralkodótól a hazai levéltárak szisztematikus átvizsgálására, hogy ezzel is segítse a határtárgyalásokat és az ország modernizációját.⁶⁵

Vitezović verses episztolában mondott köszönetet Marsiglinek, élete csúcspontján érezte magát⁶⁶ – ám a boldogság rövid ideig tartott. Mindössze két hétig. A *Conferentiába* szerveződött reformelit, bár formálisan az országgyűlést (a szabort) képviselte, valójában számos tekintetben korlátozta a rendi autonómiát; ezért tevékenységét egyre nagyobb gyanakvással figyelték a privilégiumaikat féltékenyen őrző nemesek. A feszültség az 1701. augusztus 30-i ülésen konfliktusban robban ki: a szabor feloszlatja a *Conferentiát*. Ezzel szinte egyidejűleg megkezdődik Ritter Vitezović kálváriája is: a rendek megtagadják tőle a hozzáférést az országgyűlési iratokhoz (egyúttal intézkednek azok rendezéséről és kiadásáról, s ebbe a bizottságba, Béccsel együttműködő senji lovagot már nem választják be).⁶⁷ A baj nem jár magában: hamarosan tűzvész áldozatul esik az addig Vitezović által vezetett állami nyomda is, majd újabb néhány év múlva, egy vitatott birtokper nyomán, a horvát tudóst szabályosan kiüldözik hazájából – a bécsi Két Medve Szállóban nyomorúságos körülmények között tölti utolsó éveit.

Mindezek már jó ideje ismert, a szakirodalom által bőségesen adatolt tények. A szakirodalom azonban nem elfogulatlan. Egyetértés csupán abban van, hogy Vitezović a „nemzetépítés” hőse, a (proto)nacionalista ideológiai nagy hatású képviselője volt.⁶⁸ A nacionalizmusban eredendő rosszat gyanító szerzők elítélik a veszélyes álmokat kergető polihisztort,⁶⁹ míg a másik oldalon megfogalmazódó értelmező narratívák kiemelik modernizáló törekvéseit, kulturális kezdeményező szerepét az anyanyelvű műveltség megteremtésében, a térség történelmi önismeretének és önképének formálásában.⁷⁰ Nacionalizmus vagy patriotizmus? A kérdés félrevezető. Ha létezik a korabeli „Illíriában” patrióta diskurzus, akkor Vitezovićé feltétlenül az, és ékesen bizonyítja, hogy a nacionalizmus és a patriotizmus nem egymást kizáró, de legalább egymás ellenében ható tendenciák, hanem az előbbi az utóbbi egyik lehetséges nyelvjárása, alesete. A valódi kérdés inkább az lesz, hogy a korabeli illírismus(ok) ideológiai spektrumán belül milyen árnyalatot képvisel ez a (proto)nacionalista patriotizmus?

Tekintettel arra, hogy a Vitezović-életmű rendkívül gazdag és igen jól feldolgozott, az alábbiakban csupán összefoglalom patriotizmusának főbb jellemzőit. Az ideális hazá *területi határaival* sokat foglalkozott a kutatás.⁷¹ Alapvetően három verzió bontakozik ki az emlékiratokból és a történelmi művekből: a Balti-tengertől az Égei-tengerig nyúló Nagy-Illíria, az Északnyugat-Balkánt magában foglaló Croatia (kb. a 20. századi Jugoszlávia), illetve az aktuális Horvát Királyság. A *politikai berendezkedést* illetően nem kérdéses, hogy a Vitezović által preferált államforma a monarchia; s noha a szűkebb horvát autonómiával kapcsolatban ingadozik a szerző álláspontja, mindazonáltal tendenciának tekinthető a báni (alkirályi) jogkör és hatalom csökkentésének szándéka. A *Croatia redivivából* egyértelműen az egyes tartományok élén álló zsupánok, illetve fölöttük az uralkodói hatalom egymásra rétegzése bontható ki, ami mindenképpen a Habsburg modernizációs szándékot tükrözi, és a rendi szuverenitás vissza-

szorítására irányuló elképzelés.⁷² Ezt kívánta ellensúlyozni a *Regia Illyricorum Croatia* című memorandumban kifejtett javaslat: a Habsburg monarcha „tota Croatia” uralkodói jogcímén uralkodhatna birodalma keleti területein.

A referált közösséget tekintve talán meglepő, de tény: egy vallású (római katolikus), ám nem egy nyelvű és nem is azonos eredetű közösség a patrióta diskurzus szereplője. Pontosabban: Vitezović álláspontja nem ellentmondásmentes. Egyfelől számtalan példát lehet citálni tőle a vernakuláris nyelv fontosságának illusztrálására, egy rendkívül erős kulturális-nyelvi patrióta öntudat hirdetésére, sőt, performatív nyelvi megalkotására (elég, ha népnyelvi kiadványaira, az illír jelző fokozatos horvátra cserélésére, illetve saját névváltoztatására utalunk).⁷³ Másfelől viszont a horvát-illír őstörténet előadása során több munkájában is közli mind az öt forgalomban lévő – és egymásnak ellentmondó – horvát leszármazás-elméletet, anélkül, hogy állást foglalna közöttük.⁷⁴ Fel lehetne oldani a következtelenségeket (pátriaideálja egynyelvű közösséget feltételez, ez a közösség azonban fokozatosan jön létre, különböző etnikai csoportokból), vagy lehetne azzal érvelni, hogy a néperedetetéssel kapcsolatos megengedő álláspontja saját német származásából következik.⁷⁵ De fontosabb leszögezni: Vitezović, jöllehet nem simítja el argumentációjának minden következtelenségét, a nyelvnek és az etnikai hovatartozásnak, az eredetnek kulcsszerepet szán az ideális pátria megalakításában.

A nyelv és a származás kérdésével szorosan összefügg az *időszemlélet*. Vitezović Marsigliel szemben a történeti emlékezet szelektív, identitást alkotó, dinamikus „vis”-funkciójára koncentrál. Történelemszemlélete nem lineáris, hanem tipologikus: ami lesz, az már megtörtént, a múlt prefigurálja a jövőt. A múlt (a történeti „igazság”) viszont nem statikus valami: mindig a rákérdezés pillanatában és gesztusával születik. Különböző emlékirat-verzióiban nem azért változnak rugalmasan a horvát határok, mert valamiféle kielégíthetetlen expanzív törekvés mozgatta volna a képzeletét. Hanem azért, mert a pátria definíciójában tudatosan keverte a történeti, a nyelvi-kulturális és a származási kritériumokat, hol az egyiknek, hol a másiknak biztosítva elsőbbséget. Történeti elbeszélésbe és forrásidézetekbe ágyazott argumentációja olyan, mint egy kaleidoszkóp, amely újra és újra összerázva, új és új alakzatokat vesz fel (a haza hol nagyobb, hol kisebb, hol egynyelvű, hol nem, hol a rendek vezetik, hol a bánok), mégis valami rejtélyes elem összetartja és felismerhetővé teszi számtalan alakjában is. Ez pedig nem a lojalitás tárgyát alkotó tényezőkben – a határokból (a területben), az alkotmányos berendezkedésben és a referenciaközösség attribútumaiban – keresendő, hanem a patrióta diskurzus érzelmi komponensében, a hazához való lojalitás módjában.

Ritter Vitezović ezen a terepen nyújtotta a legeredetibbet. Valóságos mestere volt a hazafias érzések felkeltésének és alakításának. Itt érdemes visszatérni arra a kérdésre, hogy vajon tényleg sikertelenül képviselte-e a horvát nemzeti érdekeket a Marsigli melletti munka során. Rövid távon, aktuálpolitikai szempontból mindenképpen: hiszen a határtárgyalások eredményeként a belső-ausztriai kamara és a grazi haditanács befolyása növekedett a horvát állam kárára (ezen a ponton egybeestek a *Conferentia Regni* és a szász érdekei).⁷⁶ Azonban úgy látom, Vitezović számára az állam integritásánál vagy a rendi autonómia védelménél fontosabb volt az *amor patriae* szenvedély-

csíráinak beültetése minél szélesebb társadalmi rétegek tudatába. A „tota Croatia”-gondolat egyes verziói csupán ennek a sokkal mélyebben gyökerező szándéknak aktuális felhasználási lehetőségeit fogalmazták meg. A különböző történeti művekben, forráskiadás-tervekben, genealógiai és heraldikai kutatásokban megnyilvánuló múltkultusz, vagy a szótárszerkesztés tanúsította nyelvkultusz elsősorban egy nemzeti érzésvilág kialakításának célját szolgálták Vitezović munkásságában. A senji lovag ilyen törekvései tökéletes szinkronban voltak a Muratori-féle kulturális patriotizmus trendjével, s a Magyarországon ugyanekkor megerősödő irodalomtörténeti, honismereti, történeti forrásgyűjtő kezdeményezésekkel, Hevenesi Gábor, a Burius fivérek, Rota-rides Mihály, Cwittinger Dávid munkásságával. A *De aris et focis* tervezetét például minden bizonnyal Hevenesi *Modus materiae conquirendae* című projektuma ihlette (a két tudós személyesen is ismerte egymást).⁷⁷

Vitezović mégis, mindezekhez képest, valami újat, vagy ha úgy tetszik, ősbibbet is hozott. A felsorolt magyarországi kezdeményezések közös vonása ugyanis, hogy kevés kivétellel nem magyar anyanyelvű közegben születtek, illetve hogy új, állampatrióta szemléletük a megelőző korszak, a 16–17. század Habsburg-ellenes nemzeti patrióta tendenciáját próbálta felülírni, azt a nagyrészt protestáns patrióta tradíciót, amelyben a függetlenségi harcok üdvtörténeti horizontját, szakrális legitimitációját a „választott nép” toposza garantálta. Vitezović illírizmusa viszont mintha a két trendet próbálta volna ötvözni, a kulturális patriotizmus jellegzetes irodalmi megjelenési formáit, műfajait (szótár, történeti forrásgyűjtemény, genealógiai művek stb.) a „szent nemzet”, a „mártír nemzet” katolizált toposzkészletével kívánta feltölteni. A számtalan példa közül kiemelkedik Vitezović latin nyelvű eposza, a *Plorantis Croatiae saecula duo* (1703).⁷⁸ A Johann F. Herberstein generálisnak, a grazi udvari haditanács alelnökének ajánlott, és függeléként a senji lovag Marsiglihoz írott elégiáját közlő kiadvány valójában nem történeti eposz, hanem poetizált krónika: az allegorikus nőalakban megszemélyesített Horvátország (polgárai anyja, *mater civium*) egyes szám első személyben beszél el siralmas sorsát: pusztulását, fiai és területei elvesztését a török elleni harcok során, az öt sújtó csapások sorát, a háborúktól a természeti csapásokon át a járványokig és éhínségekig. A hazához tartozás érzése azáltal nyer szakrális dimenziót, hogy a Horvátországot megszemélyesítő anyafigura az elbeszélés során a *mater dolorosa* vonásait ölti magára. A költői invenció eredményeként a hazaszeretet fogalomkészlete egyértelműen szakralizálódik: ha a haza minden polgár anyja, s ráadásul Krisztus szülőjével is azonos, akkor a hazaszeretet nem egyszerűen *amor in patriam*, hanem *pietas erga patriam* lesz. A politikai közösség szeretetközösséggé válik: Marsigli exkluzív, csakis az uralkodó számára fenntartott vallásos szeretete kiterjed mindenkire, aki része a patria referenciaközösségének.

A szakrális dimenzióban lehetségessé válik a szimbolikus területgyarapítás is. A Szörényi László által már ismertetett és lefordított rövid művecskéje, a nemzeti hagiográfiát a genealógiai értekezéssel kombináló *Natales Divo Ladislavo Regi Slavoniae Apostolo Restituti* (1704)⁷⁹ célja, hogy „bármely nemzet sérelme nélkül” (*citra ullius nationis injuriam*) visszaadja a horvát nemzetnek a mindenütt magyar szentként tisztelt Árpád-házi Szent László királyt. Ennek érdekében már Szent István apja, Géza fejede-

lem esetében sem zárja ki az illír származást: nevében az „educator” jelentésű ’gojac’ vagy ’gojzo’ szláv szó rejtőzik, s nyilván a vad magyarok megszelídítésének szándékával érkezett a magyar trónra. László esetében azonban „cáfolhatatlan” bizonyítékkal szolgál: IV. Béla király egy félremagyarozott oklevele alapján kideríti, hogy László tulajdonképpen horvát származású volt, Gorica falujából, s mielőtt elfoglalta volna a magyar trónt, horvát báni méltóságot viselt.⁸⁰ A szellemes genealógiai kombináció jóvoltából az egész Árpád-ház horvát eredetűnek bizonyul, ezért Magyarország sem lehet más, mint Észak-Horvátország (Croatia septentrionalis) része, vagyis illír terület. A rövid, de velős értekezést kísérő versben (*Acrostichon ad natale solum divi regis Ladislai*) Vitezović ismét csak anya alakban személyesíti meg Horvátországot, aki háromszor két évszázad után boldogan talál rá gyönyörű fiára, s benne – Szlavónia apostolában, a zágrábi püspökség alapítójában – a boldog jövő zálogát ünnepelheti.

A képtelenséget képtelenségre halmozó értekezést korántsem a szerző lejáratásának szándékával citáltam ide, hanem azért hogy érzékeltessem: lehet, hogy Vitezović a múltat szabad szellemű, 20. századi dekonstruktor módjára kezeli, de céljai komolyak, szándékai – legalábbis a maga patrióta felfogása szerint – nemesek és tiszták. Azt az „orvosi” beavatkozást, amelyet Marsigli a határok kiigazításával vagy az alkotmányos szerkezet módosításával szeretett volna elvégezni, azt Vitezović a történeti forrásokon, a múlton végezte el, nem kevesebb szakszerűséggel. A cél látszólag ugyanaz volt: Illíria boldogítása. Csakhogy itt mutatkozik meg a kettejük felfogása közötti döntő különbség is. A bolognai tudós számára a *felicitas*, a boldogság legfelső foka az érzelemmentes, nyugodt állapot volt, egyfajta politikai *ataraxia*, a hozzá vezető út pedig az érzelmek – többek között a hazához fűződő érzelmek – elfojtásában, illetve racionalizálásában állt. A horvát polihistor éppen ellenkezőleg, a boldogságot a pátriához fűző érzelmekkel azonosította, amelyek önmagukban képeztek értéket. Felfogása szerint az *amor patriae* ösztönös, feltétel nélküli szerelem, amelyet minden érdek és anyagi megfontolás nélkül kell éreznie minden hazafinak.⁸¹ Híres apológiájában *post festa* Justus Lipsiusra hivatkozott, és Senecát idézte („non sum uni angulo natus, patria mea totus hic mundus est”),⁸² egész korábbi pályafutása során mégis a lipsiusi tanítás ellenkezőjét valósította meg. Tudatosan építette vissza a Lipsius által kritizált metaforikus nyelvet az *affectusok* köré: a haza iránti szenvedélyes szerelmet a vallásos áhítat, a *fides* és a *pietas* terminusaiba írta vissza. Szent Lászlóról szóló munkája bevezetőjében állítja: a szent visszaadásával szülőföldjének „nem kevésbé kedves dolgot cselekszem a Haza, mint az Isten előtt; a természet maga oltotta be minden nemes lélekbe a szülőföld áhítatos szeretetét; s még kevésbé kételkedem abban, hogy az égbe költözött nemzeti szenteket ugyanezzel a vallásos tisztelettel kell öveznünk”.⁸³ A *Plorantis Croatiae saecula duo* bevezetőjében ugyancsak arról beszél, hogy a „nativa erga patriam pietas” indította írásra.⁸⁴ Vitezović a szentek karát is a *religio patriae* szolgálatába állította volna, a vallásos érzéseket politikai célokra használta – azaz valóban megelőlegezte a romantika illír nacionalizmusát.

Azok a kortársak, akik a senji lovagot kiüldözték a horvát hazából, Vitezović patriotizmusának modernségét valóban nem értették meg. Megértettek viszont valami mást: mind Marsigli racionalista, mind Vitezović nacionalista álmai „Illíria” szabadságát fe-

nyegették. S mivel a *Conferentia Regni* felosztató, és az elkötelezett modernizátorok elől a levéltár kulcsát eldugó nemesek ugyancsak a pátriára hivatkoztak, a kérdés ezek után az: hol keresendő az az illír/horvát patrióta hagyomány, amely diskurzusának középpontjába a *libertast* állította?

A „Három-egy Illíria”: az elfelejtett hagyomány

Ha valamit keresni kell, az értelemszerűen el van rejtve. Legalábbis nincs az előtérben. Vitezović szövegeiben – mint minden hangosan polemizáló és nagy referenciaanyagot mozgó szerző esetében – a hallgató helyek, a hiányzó hivatkozások az igazán beszédesek. Igényes, a horvát történelem egészét feldolgozó történeti mű kevés született a 18. század előtt. Az egyikről már esett szó: Ivan Lučić 1666-ban megjelent, okleveles anyaggal dolgozó, nagy hatású Dalmácia-történetével Vitezović egész életében kitaratóan polemizált. Elsősorban Velence-párti tendenciája miatt nem tudta elfogadni, de sok szakmai hibát is fölfedezett benne; részletes bírálatát külön műben összegezte. A másokra viszont alig hivatkozik,⁸⁵ holott nyilvánvalóan ismernie és használnia kellett (már csak azért is, mert honfitársai kezében folyton forgott): Ráttkay György, néhai zágrábi kanonok munkája 1652-ben jelent meg Bécsben, *Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* címmel.⁸⁶ Ha meg akarjuk hallani és meg akarjuk érteni azt a patrióta nyelvet, amellyel Vitezovićnek olyan mély ellentétei voltak, hogy törölni akarta mind a maga, mind olvasói emlékezetéből, ezt a művet kell fellapoznunk.⁸⁷

A szerző, bár egyházi ember, a horvát arisztokrácia jelentős családjának sarja, maga is báró volt. Célja a horvát rendi öntudat történeti legitimációja, a rendi reprezentáció s egyben egy lehetséges politikai program megfogalmazása volt. E program lényege a magyar és a horvát rendi államok viszonyának új alapokra helyezése, vagyis éppen azon „szabadságok” (*libertates*), egyházi és világi autonómiák rendszerének kialakítása, amelyek Marsigli szemében az átkos „rendetlenség” fő okozói voltak fél évszázaddal később, s amelyeket Vitezović is feláldozott volna cserébe a *tota Croatia* nemzeti eszményéért.

A *Memoria* harmadik könyvének elején Ráttkay a magyar kancellária korabeli (azaz 17. századi) terminushasználata ellen emel kifogást, amennyiben azt állítja: az Árpád-háziak trónra kerüléséből nem következik, hogy Szlavóniát és Horvátországot „alávetett részeknek” lehetne nevezni, miként a kancelláriai iratok teszik, hiszen ez a kifejezés csak fegyverrel szerzett területekre alkalmazható. Álláspontját a *Tripartitummal* igyekszik bizonyítani, amely szerinte különbséget tesz a *regna incorporata* (a magyar koronához kapcsolt országok) és a koronának alávetett részek (*partes subiectae*) között – az előbbi kategóriára volna példa Horvátország, az utóbbira Erdély. Ráttkay érveléséből kirajzolódik, hogy az egyenrangú autonómiák milyen rendszereként képzelné el az ideális Magyar Királyságot: szerinte „alávetett részeket” a Szent Korona főségét elismerő minden *regnum* birtokolhat, ilyen *pars subiecta*ja Magyarországnak Moldva, Havasalföld és Erdély, Horvátországnak Lyburnia, Dalmáciának pedig Isztria (!). Továbbá, mondja, „még azt is elfogadjuk, hogy országaink [Dalmácia, Horvátország és

Szlavónia] a magyar koronának alávetettek, csak ugyanaz a fő hatalom egyenlően kormányozná őket”.⁸⁸ Jóllehet a szerző részletekbe menően nem tárgyalja, milyen törvényhozói jogkörrel rendelkeznének az ily módon egy korona alá tartozó egyenrangú államok, de talán nem túlzunk, mikor azt sejtjük, itt a Szent István-i korona országainak valamiféle konföderációjáról lehet szó, társországok (*regna socia*) szabályozott viszonyával, ráadásul nemcsak a már meglévő, hanem idegen hatalmaktól (Velence, Török Birodalom) még ezután megszerzendő, felszabadítandó területek (elsősorban Dalmácia) bekapcsolásával.⁸⁹

A reménybeli pátria körvonalazásában a hangsúly egyértelműen az alkotmányos keretek kidolgozására, nem pedig a nyelvi és etnikai kérdésekre esik. Ráttkay György Illíriája minden esetben a három horvát *regnum*, Horvátország, Szlavónia és Dalmácia összefoglaló neveként szerepel a *Memoriában*, vagyis politikailag és alkotmányjogilag kezelhető területet jelöl. Az „illír királyságok”, mint egy későbbi levelében leszögezi, „mindig is teljes szabadságnak örvendtek”, szemben a nyelvi kritériumok alapján sokszor hozzájuk sorolt Stájerországgal, Karinthiával és Karniolával, amelyek viszont „az örökösödési jog szolgasága alá estek”.⁹⁰ A „három-egy Illíriát” a horvát-szlavón bán vezeti, aki nem egyszerűen alkirály (Pro-Rex), hanem a rendek alkotta politikai közösség képviselője, bárki is legyen a tágabb államszövetség formális uralkodója. A *Memoria* egyik retorikai csúcspontja, Zrínyi Miklós horvát bán beiktatási beszéde, terminológiájában is kifejezően mutat rá ennek az alkotmányos patriotizmusnak a lényegére: „Bármi is történjék, urak és honfitársaim, nem rettenek meg túlzottan a szerencse semmilyen fordulatától, amikor oly sok kiváló előkelő jóakarátát látom egyesülni a magam szolgálatkészségével; szívesen ajánlom és szentelem hát szolgálatomat, javaimat és életemet ennek a szerető hazának: csak arra kérlek a Szent Isten nevében mindnyájatokat, hogy magatok az ország jó szolgálatában egyetértők legyetek, ha pedig engem a nehéz teher alatt görnyedezni láttok, tanácsaitokkal és többi kitűnő erényetekkel siessetek segítségemre.”⁹¹

A „szerető haza”, az *amantissima patria* nem más, mint a *patriotae* érenyközössége, amely egyszersmind azonos az *in clyti huius regni congregatió*val. Ráttkay patrióta diskurzusának referenciaközössége maga az egységes nemesi rend. A kanonok nem tekintett automatikusan az illír uralkodók törvényes örökösének (*legitima proles*) egyetlen Habsburgot sem. Az ő víziójában ezt a pozíciót ki kell érdemelni. Illíria, a megszentelt föld, méltó vezetőt keres; az „ősök ítélete és tekintélye” felruházta a historikust a joggal, hogy „mintegy tükörben” felmutassa a „kiváló és felette hűséges hősök vérvével megpecsételt érdemeiket”, amelyek az ország felszabadítására, sorsának javítására vállalkozó uralkodót kötelezik történelmi küldetése beteljesítésére.⁹²

Nos, pontosan ez a hangvétel és szellem volt az, amely ellen – annak töretlen továbbéléséről tanúskodva – Marsigli olyan indulatosan kikelt a Horvátországról szóló összefoglaló jelentésében, amikor a múltban hozott áldozatokkal és a nemesi szabadságokkal kérkedő horvátokat bírálta. Vitezović pedig – aki egész életművében talán összesen ha háromszor hivatkozik Ráttkayra – látszólag teljes *damnatio memoriae*vel süjtotta az által képviselt illír patrióta hagyományt. A valóság azonban ennél bonyolultabb. Vitezović vitája a zágrábi kanonokkal rejtve zajlott: átvette a *Memoria* patrióta dis-

kurzusának kulcsfogalmait és egyes téziseit (Illíria, az *amantissima patria*, a megszentelt föld; a magyaroknak címzett bírálatok, stb.) és eredeti jelentésükből kiforgatva őket, új „programnyelvet” írt a felhasználásukkal. A jövő őt igazolta: mind a horvát, mind az európai historiográfia az ő elődei közé sorolta be a zágrábi kanonokot és életművét.⁹³ Korántsem egyszerű szakmai, tudományos félreértésről van szó, hanem a recepció különböző rétegeinek fatális összejátszásáról, a tévedések valódi vígjátékáról. A 19. századi romantikus illírismus csak részben értette félre Vitezovićot, amikor a horvát nemzeti ébredés atyjaként, vagy éppen egyfajta délszláv nacionalizmus megálmódójaként kezdte tisztelni, viszont teljességgel tévúton járt, amikor a senji lovag alakjába a korábbi, őt megelőző patrióta törekvések összegzőjét is belelátta.⁹⁴ Amint a Ráttkay által képviselt konzervatív patrióta diskurzus bekebelezésével és eltüntetésével a nacionalizmus fejlődéstörténete egyenes vonalúvá alakult, annak történelmi alternatívájaként csak a Habsburg centralizáló, abszolutista tendenciák jelenhettek meg. Holott láttuk: a premodern nacionalista patriotizmus és a racionális birodalmi reformtörekvések képviselői, Vitezović és Marsigli egy adott történelmi pillanatban kitűnően együtt tudtak működni – s az egyetértés szilárd alapja az volt, hogy különböző okokból ugyan, de mindketten szemben álltak a korábbi patrióta tradícióval.

A történelemben egyenes kauzalitás ugyan nincs, de bizonyos konstellációk talán mégsem véletlenül, minden előzmény vagy párhuzam nélkül ismétlődnek. Ma, amikor a Balkán maradékainak boldogításáért, a rendteremtés nemes céljával ismét a felvilágosult, racionalista nagyhatalmi politika küzd (és alkudozik a háttérben) az etnonacionalista helyi erőkkkel, talán nem értelmetlen az elhallgatott vagy elhallgattatott hagyományok megszólítása. A boldogsággal és a renddel szemben a szabadságot középpontba állító patrióta diskurzus, a nyelvi és etnikai hovatartozás értékeivel szemben az autonómia intézményeihez való lojalitást hirdető patrióta szellem nem indul rossz esélyekkel – legalábbis eddig több ízben is sikerrel akadályozta meg az örök illír rendtelenség felszámolását. Ha sikerülne, mindnyájan veszítenénk valamit: where there is no Illyria there is no illusion.

Jegyzetek

- 1 *Vízkereszt vagy amit akartok*. I, 2. (SZABÓ Lőrinc fordítása).
- 2 Oscar WILDE: *Twelfth Night At Oxford*. In: Uő: *Selected Journalism*. Oxford, 2004. 59.
- 3 Vö. Hans W. BLOM: *Patriots, Contracts and Other Patterns of Trust in a Polyarchic Society: The Dutch 17th Century*. In: „Patria” und „Patrioten” vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert. Hrsg. Robert von FRIEDEBURG. Wiesbaden, 2005. 193–213, különösen 195–198.
- 4 Az egyre nagyobbra duzzadó Marsigli-, illetve Vitezović-irodalom bibliográfiái összegzése nem a jelen tanulmány feladata. Az alapvető feldolgozások: Raffaella GHERARDI: *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento*. Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili. Bologna, 1980; John STOYE: *Marsigli's Europe 1680–1730*. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso. New Haven–London, 1994;

- illetve Vjekoslav KLAJČ: *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, 1652–1713*. Zagreb, 1914; Zrinka BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije*. Zagreb, 2002., illetve UŐ: *Performing National Identity. The Case of Ritter Vitezović (1652–1713)*. *National Identities* 5 (2003) 251–267; speciálisan Marsigli és Vitezović együttműködéséről lásd UŐ: *Croatia on the Triplex Confinium. Two Approaches*. In: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Ed. Drago ROKSANDIĆ, Nataša ŠTEFANEK. Bp., 2000. 221–223; valamint Zlatko PLEŠE: *Bolonjski grof i hrvatski barun*. Odnosi Luigija Ferdinanda Marsiglija i Pavla Rittera Vitezovića u utvrđivanju hrvatskih granica. *Croatica Christiana Periodica* 46 (2000) 49–76.
- 5 A tárgyalásokról I. Lipótnak küldött részletes jelentései kiadva: Luigi Ferdinando MARSILI: *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania (1699–1701)*. I–II. A cura di Raffaella GHERARDI. Modena, 1986. A ‘Marsili’, illetve ‘Marsigli’ írásforma mind a mai napig ingadozik; a főszövegben a Marsigli alakot használok, a jegyzetekben az idézett forrásokat követem.
- 6 Rövid fogalomtörténeti áttekintés: Mary G. DIETZ: *Patriotism. A Brief History of the Term*. In: *Patriotism*. Ed. Igor PRIMORATZ. Amherst, N. Y., 2002, 201–215. Külön feldolgozást érdemelne, hogy a patriotizmus-problematika hatalmas újabb elméleti szakirodalmából a kora újkor egyes alkorszakaira nézve mi és hogyan használható. Az itt tárgyalt alkorszakra és speciális problematikára nézve alapvető Michael J. SEIDLER: „*Wer mir gutes thut, den liebe ich*“. Pufendorf on Patriotism and Political Loyalty. In: „Patria” und „Patrioten” vor dem Patriotismus, i. m. (3. j.) 335–365, különösen 335–337. Az alábbiakban kifejtett laza tipológiát olyan területekre tartom használhatónak, amelyeken a patrióta diskurzus szoros intézménytörténeti megközelítése kevés eredménnyel jár (azaz a Vitezović-féle legtagább IllírIA tekintetében, lásd alább a *Croatia rediviva* kapcsán mondottakat). Az elméleti megközelítésű irodalomból (különösen a nacionalizmus és patriotizmus egymást átfedő fogalmainak elválasztását illetően) támaszkodtam Igor PRIMORATZ gondolataira: *Patriotism*. Mundane and Ethical. *Croatian Journal of Philosophy* 4 (2004) 81–98.
- 7 „L’uscire una volta di Croazia sarà liberarsi da un purgatorio...”; MARSILI: i. m. (5. j.) I. 221. Lásd még uo., 265: „remélem, sikerült kijutnom ebből az igencsak zavaros horvát labirintusból” („spero di esser uscito fuori di sì confuso labirinto di Croazia”).
- 8 A patriotizmus tárgyának és módjának megkülönböztetése, korábbi korszakra nézve: Robert von FRIEDEBURG: *The Problems of Passions and Love of Fatherland in Protestant Thought: Melanchthon to Althusius, 1520s to 1620s*. *Cultural and Social History* 2 (2005) 2. 81–98.
- 9 Lásd a mű I. könyvének 9–11. fejezeteit; a következő kiadást használtam: Justus LIPSIUS: *De constantia libri duo qui alloquium praecipue continent in publicis malis*. London, 1586. 13–18. Vö. Maurizio VIROLI: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995. 45–51; SEIDLER: i. m. (6. j.) 340.
- 10 Vö. GHERARDI: i. m. (4. j.) 453–454.
- 11 Vjekoslav KLAJČ: *Obrana Pavla Rittera Vitezovića od god. 1710*. Zagreb, 1915. 4, 13.
- 12 BENE SÁNDOR: *Acta pacis – béke a muzulmánokkal*. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására. *HK 119* (2006) 329–372.
- 13 *Relazione di tutta la Croazia, considerata per il geografico, politico, economico e militare*. In: MARSILI: i. m. (5. j.) I. 249–265. Átfogó értékelés: BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 190–196; PLEŠE: i. m. (4. j.) 64–66.
- 14 *Relazione di tutta la Croazia*, i. m. (5. j.) 249.

- 15 „Per adempire dunque l' intrapreso assunto di rimettere colle mie dimostrazioni nel puro suo antico ordine questo regni di Croazia, e mostrare quello che fu e dovrebbe essere, lo distinguo in tre periodi di tempo...” stb., uo.
- 16 Uo. 254–255.
- 17 Uo. 255.
- 18 Uo. 258.
- 19 Josip BRATULIĆ: *Oživjela Hrvatska u obzoru života i djela Pavla Rittera Vitezovića*. In: Pavao Ritter VITEZOVIĆ: *Oživjela Hrvatska*. Ur. Josip BRATULIĆ, Zlatko PLEŠE. Zagreb, 1997. 22.
- 20 MARSILI: i. m. (5. j.) II. 441. (I. függelék a 4. erdélyi jelentéshez, 1700, dec. 14.) Ugyanitt Lika-Krbava szerepéről: 441, 450.
- 21 Lásd GHERARDI: i. m. (4. j.) 262–271.
- 22 Carafa reformterveinek összegzését lásd Giambattista VICO: *Vita di Antonio Carafa*. In: Uő: *Scritti storici*. A cura di Fausto NICOLINI. Napoli, 1980. 225–229; Montecuccoli politikai örökségéről lásd GHERARDI: i. m. (4. j.) 253–262.
- 23 Vö. Richard TUCK: *The „Modern” Theory of Natural Law*. In: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Ed. Anthony PAGDEN. Cambridge, 1987. 99–119; GHERARDI: i. m. (4. j.), 447–448.
- 24 Lásd GHERARDI: i. m. (4. j.), 413–430; Uő: *Itinerario di un Staatswerdung: Il patrimonio austriaco di modernizzazione fra XVII e XVIII secolo*. In: *La dinamica statale austriaca nel XVIII e XIX secolo*. Strutture e tendenze di storia costituzionale prima e dopo Maria Teresa. A cura di Pierangelo SCHIERA. Bologna, 1981. 65–92; Uő: *Scienza e governo della frontiera: Il problema dei confini balcanici e danubiani nella pace di Carlowitz*. *Il pensiero politico* 32 (1999) 323–351.
- 25 Lipót jellemezéséhez: L. F. MARSIGLI: *Primo abbozzo del Compendio storico dell' Ungaria, per servire d' introduzione al trattato „Acta executionis pacis”*, idézi GHERARDI: i. m. (4. j.) 57. A Marsigli és Lipót közötti kapcsolat bensőséges; Marsigli például így örökíti meg a török fogságból való szabadulása utáni első találkozást: „A Fenség maga végtelen jóssággal engedte hogy lábai elé boruljak, és tudatta velem, mennyire boldog, hogy visszakaptam szabadságomat, s visszatértem fejedelmi szolgálatába”. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili, messa in luce nel II centenario dalla morte di lui dal Comitato Marsiliano*. A cura di Emilio LOVARINI. Bologna, 1930. 63; a kommunikáció kulcsfogalmai: az „amore” és a cserébe kapott „gratitudine” (hála), lásd például Marsigli beszélgetését Kinsky kancellárral: uo. 203.
- 26 Pufendorf Thomasiusnak írott, 1688. febr. 25-i leveléből idézi SEIDLER: i. m. (6. j.) 351.
- 27 Lásd CICERO: *De legibus*. II. 5., a *patria germana* (patria naturae, patria loci) és a *patria civitatis* (patria iuris) közötti distinkciónról; vö. még Lucius Annaeus SENECA: *Ad Helviam matrem de Consolatione* (Dialogorum liber XII.), 6.
- 28 Marsigli maga is többször utal az olaszok iránti ellenszenvre a bécsi adminisztrációban, az őt „külföldisége” miatt ért diszkriminációra: *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, i. m. (25. j.) 201, 209–210, 212; de a Bécsben szolgáló diplomaták is hasonlóképpen látták a helyzetet: „sfogata la giustizia contro due italiani si farà grazia al nazionale”. Idézi Paolo SILVANI: *Il generale Luigi Ferdinando Marsili e la nazione ungherese*. Bologna, 1931. 17–18.
- 29 STOYE: i. m. (4. j.) 261.
- 30 Uo. 264–265.

- 31 Idézi Antonio ROSATI: *La relazione del generale Marsigli dell'agosto 1709*. Előadás a római *Le armi del sovrano* című konferencián (2001): <http://www.assostoria.it/Armisovrano/Rosati.pdf>
- 32 A. F. MARSILI: *Danubius Pannonico-Mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab Alysio Ferd. Com. Marsili socio Regionum Societatum Parisiensi, Londinensis, Monsperliensis*. Hagae–Amstelodami, 1726. I. Praefatio.
- 33 Az uralkodó (illetve a dinasztia) és a haza azonosítására: Philip M. SOERGER: *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*. In: „Patria” und „Patrioten” vor dem Patriotismus, i. m. (3. j.) 91–104.
- 34 STOYE: i. m. (4. j.) 225, 237; a breisachi epizódról: 238–250.
- 35 Részletesen lásd BENE: i. m. (12. j.)
- 36 *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, i. m. (25. j.) 62–63.
- 37 Marsigli eredeti tervéről lásd írását: *Parallelo dello stato moderno della Università di Bologna con le altre di là de' monti*. In: *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili pubblicate nel secondo centenario dalla morte*. Bologna, 1930. 406–419.
- 38 *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, i. m. (25. j.) 233–243.
- 39 Marsiglinek végül – betegsége miatt – haza kellett térnie, néhány hónapon belül Bolognában halt meg. Mindazonáltal minden okunk megvan rá, hogy komolyan vegyük a saját életútja lezárásául tervezett, látványosan dokumentált kivándorlást. Lásd STOYE: i. m. (4. j.) 307–309.
- 40 L. F. MARSIGLI: *A tutti gli ordini della città di Bologna*. In: *Uő: Atti legali per la fondazione dell' Istituto delle scienze, ed arti liberali per memoria degli ordini ecclesiastici, e secolari che compongono la città di Bologna*. Bologna, 1728. V–VI. Reprint: a cura di Marco BORTOLOTTI. Bologna, 1979.
- 41 Például lásd STOYE: i. m. (4. j.) 309.
- 42 MARSILI: i. m. (5. j.) I. 258.
- 43 A *rend* és a *szuverenitás* fogalmainak összefüggéseiről a Marsigli által követett korabeli német politikai teóriában: Merio SCATTOLA: *Dalla virtù alla scienza*. La fondazione e la trasformazione della disciplina politica nell' età moderna. Milano, 2003. 262–280.
- 44 Például *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, i. m. (25. j.) 4, 157, 167.
- 45 A magyarokról például *Memoriale al Principe Giuseppe figlio di Leopoldo* (1684) című memorandumában – szinte egy helyre sűrítve a fentebb sorolt terminusokat – így ír: „A magyar nemzet teljesen ellentétes szellemű (*di genio*), mint a német, természetből adódóan (*di natura*) ingatag és újdonságokat kedvelő, makacs és gögös, mint általában azok a nemzetek, amelyek szabadságukkal kérkednek (*vantano d' essere libere*)...” Idézi GHERARDI: i. m. (5. j.) 199.
- 46 Az orvosi metaforika rendkívül hangsúlyosan megjelenik már Marsigli példaképének, Montecuccolinak a politikai írásaiban, főként a *L' Ungheria anno 1672* című emlékiratban, vö. a GHERARDI: i. m. (5. j.) 253–257. Marsigli hangsúlyosan hivatkozik Montecuccoli írásaira, vö. uo. 267–268.
- 47 MARSILI: i. m. (5. j.) II, 440–442.
- 48 Uo. I. 254.
- 49 Uo. 252. *Descrizione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie ed Illirico* című munkájának (BUB, Fondo Marsili, Ms. 108) ajánlásában (*A chi legge*) Marsigli explicit módon is kifejti: információs szolgálatával azért tartozik az uralkodónak, mert „il Principe è il più vivo ritratto che in terra possa darsi di Dio”.

- 50 SCATTOLA: i. m. (43. j.) 269. Részletesebben a témáról UŐ: *Die Grenze der Neuzeit: Ihr Begriff in der juristischen und politischen Literatur der Antike und Frühmoderne*. In: *Die Grenze: Begriff und Inszenierung*. Hrsg. Markus BREUER, Thomas RAHN. Berlin, 1997. 37–72.
- 51 L. F. MARSIGLI: *Introduzione alla mia riforma della geografia*. In: *Memorie*, i. m. (37. j.) 229–230.
- 52 Áttekintően lásd R. VÁRKONYI Ágnes: *Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés korában*. HK 118 (2005) 363–399.
- 53 STOYE: i. m. (4. j.) 307–308.
- 54 PLEŠE: i. m. (4. j.) 61–62.
- 55 STOYE: i. m. (4. j.) 221–225.
- 56 L. F. MARSIGLI: *Istruzione finale al signor Biagio Antonio Ferrari per la riduzione e regolamento migliore dell' Istituto*, idézi Ettore BORTOLOTTI: *La fondazione dell' Istituto e la Riforma dello „Studio” di Bologna*. In: *Memorie*, i. m. (37. j.) 1930, 420.
- 57 MARSIGLI: *A tutti gli ordini della città di Bologna*, i. m. (40. j.) V.
- 58 Lásd GHERARDI: i. m. (5. j.) 450.
- 59 Lásd Michael STOLLEIS: *La ricezione di Lipsius nella letteratura giuridico-politica del Seicento in Germania*. In: UŐ: *Stato e ragion di stato nella prima età moderna*. Bologna, 1998. 201–237.
- 60 GHERARDI: i. m. (5. j.) 453–455.
- 61 Iustus LIPSIUS: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. IV. könyv, 11–13 fejezetek. Vö. Richard TUCK: *The Rights of War and Peace*. Political Thought and the International Order from Grotius to Kant. Oxford, 1999. 5–6; UŐ: *Philosophy and Government 1572–1651*. Cambridge, 1995. 45–63.
- 62 A *politai/patriotai* viszonyról, a poliszlakóval szembeállított patriótáról lásd SEIDLER: i. m. (6. j.)
- 63 BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 67–82.
- 64 Uo. 170–172.
- 65 KLAIĆ: i. m. (11. j.) 164.
- 66 Vö. BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 113.
- 67 Uo. 173. A Vitezović körüli ügynök-gyanúról: Stjepan ANTOLJAK: *Hrvatska historiografija do 1918*. Zagreb, 1992. I. 216.
- 68 Cathrine Anne SIMPSON: *Pavao Ritter Vitezović*. Defining National Identity in the Baroque Age. Doctoral thesis. School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1991, passim; BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 197–200.
- 69 Például lásd Nada KLAIĆ: *Comment et pourquoi Pavao Vitezović est-il devenu prêtre de Doclea moderne*. In: *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*. A cura di Vittore BRANCA. Firenze, 1983. 79–92; Giovanna BROGI BERCOFF: *La storiografia umanistica di Dalmazia e Croazia: modelli italiani e miti nazionali*. *Ricerche slavistiche* 36 (1989) 101–117.
- 70 Például lásd Rafo BOGIŠIĆ, *Hrvatski barokni slavizam*. In: UŐ: *Zrcalo duhovno: Književne studije*. Zagreb, 1997. 150, skk. BRATULIĆ: i. m. (19. j.) 38–40.
- 71 Lásd BLAŽEVIĆ: *Performing National Identity*, i. m. (4. j.) 260–262.
- 72 BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 146–148. Azonban – eltérően a szerzőnőtől – nem gondolom, hogy ez a politikai berendezkedés egyaránt szolgálta volna a centralizáló és a rendi érdekeket (148); ellenkezőleg, a bánok és a szábor jelentőségének csökkentése az utóbbiakat sértette.
- 73 Uo. 148–150, 178–181; BRATULIĆ: i. m. (9. j.) 17–19, ahol idézi Vitezović idevágó sorait, a horvát nyelvű *Kronika aliti spomen vszega szvieta vikov* (Zagreb, 1696) függő-

- lékéből; történetíró elődeit megrója azért, mert latinul írtak: ANTOJAK: i. m. (67. j.) I. 207; eredeti nevének (Ritter) kroatizálásáról Ferdo Šišić: *Hrvatska historiografija od XVI. do XX. stoljeća*. Jugoslavenski istoriski časopis I (1935) 39.
- 74 BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 151–152.
- 75 Uo. 165.
- 76 PLEŠE: i. m. (4. j.) 73.
- 77 BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, i. m. (4. j.) 170.
- 78 A költeményről lásd ANTOJAK: i. m. (67. j.) I. 217–218; Zrinka BLAŽEVIĆ: *Plorantis Croatiae saecula duo*. Discursive Adaptations and Performative Functions of the Baroque 'stabat mater' Topos. In: *Passion, Affekt und Leidenschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Johann Anselm STEIGER. Wiesbaden, 2005. I. 929–939.
- 79 A szöveget publikálta: SZÖRÉNYI László: *Paulus Ritter Szent László-életrajza*. ItK 103 (1999) 423–447. Értékeléséhez lásd N. KLAJČ: i. m. (69. j.) 91; ANTOJAK: i. m. (67. j.) I. 218–218.
- 80 Vö. SZÖRÉNYI: i. m. (79. j.) 424, 446; Szent László horvát származására utal Vitezović egyik, Marsigli számára készített helytörténeti dolgozata is: *Denominationes montium, fluviorum, civitatumque et aliorum locorum, plerumque per Illyricum, eorumque ab antiquo differentiae et significata*. BUB, Ms 103, 4r, ahol a szerző így ír: „Goricza: Parvum montem significat: et est nomen diversorum locorum in Illyrico. Goricia est arx una cum suo Comitatu in Croatia, ex qua S. Ladislavus Pannoniarum Rex oriundus.” (Ugyanez Vitezović másik művében: *Croatiae erudita descriptio*. Uo. 43v.)
- 81 Lásd Aleksander Mikulićhoz szóló elogiumát (*Vinculum ex Pindiis hortis*), idézi SIMPSON: i. m. (68. j.) 50.
- 82 Vjekoslav KLAJČ: *Obrana Pavla Rittera Vitezovica od god. 1710*. Zagreb, 1915. 381. A Seneca-locus: *Epistulae morales ad Lucilium*. 28, 5.
- 83 SZÖRÉNYI: i. m. (79. j.) 424.
- 84 Lásd BLAŽEVIĆ: *Plorantis Croatiae saecula duo*, i. m. (78. j.) 933.
- 85 *Croatiae erudita descriptio*. BUB FM, Ms 103, 42v, 43r; *Kronika aliti szpomen vszega szvieta vikov*. id. BLAŽEVIĆ: *Vitezovićeva Hrvatska*, id. kiad. (4. j.) 179.
- 86 Georgius RATTKAY: *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae inchoata ab origine usque ad praesentem annum MDCLII*. Viennae, 1652.
- 87 Lásd róla: Sándor BENE: *Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkoga kanonika*. In: Juraj RATTKAY: *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Glavni urednik dr. Mirko VALENTIĆ. Zagreb, 2001. (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Hrvatska latinistička historiografija 4) 4–103.
- 88 RATTKAY: i. m. (86. j.) 58.
- 89 BENE: i. m. (87. j.) 88–99.
- 90 Vö. uo. 73.
- 91 RATTKAY: i. m. (86. j.) 255–256.
- 92 RATTKAY: *Epistola dedicatoria Ferdinando Quarto apostolico Ungariae, Dalmatiae, Croatiae [etc.] regi*. In: i. m. (86. j.) szltan.
- 93 Például BROGI BERCOFF: i. m. (69. j.) 101–117; Miroslav KURELAC: *Ivan Lucić Lucius, otac hrvatske historiografije*. Zagreb, 1994. 141–142. Vö. BENE: i. m. (87. j.) 26–38.
- 94 Vitezovićről mint az illírismus előfutáráról: ANTOJAK: i. m. (67. j.) I. 232–233; BRATULIĆ: i. m. (19. j.) 27–32, 38–39.